

Çerkeslerin Sürgünü Hakkında Anılar*

Lev A. Tihomirov
Çev. Murat Topçu

Seçkin bir Rus düşünürü, Çerkes felaketinin görgü tanığı ve araştırmacısı olan Lev Aleksandroviç Tihomirov'un (1852–1923) anılarından bir bölümü okuyucunun dikkatine sunuyoruz. Rusya ve Çerkesya'nın tarihi kaderini anlamak için son derece önemli olan entelektüel mirası, bir dizi çağdaş tarihçinin - öncelikle M.B. Smolin'in - çalışmaları sayesinde erişilebilir hale geldi.

Lev A. Tihomirov'un anıları iki yönlü bir değere sahiptir. Birincisi, 1852'de Gelencik'te doğan ve Çerkes halkının trajedisine tanık olan bir insanın canlı tanıklığı olarak; ikincisi, modern tarih biliminde hakkında ortak bir görüş bulunmayan ve zaman zaman hararetli tartışmaların yaşandığı olayların yüksek nitelikli bir analizi ve tarafsız bir değerlendirmesi olarak.

Lev Tihomirov, "Çerkeslerin sürgünü" formülünü kullanarak, Rus tarih biliminde ilk kez Kafkas Savaşı döneminde Çerkes halkına yönelik soykırım sorununu gündeme getirmiştir.

Memories About Exile of Circassians

Here is a part of memories of Lev Alexandrovich Tihomirov (1852–1923), an outstanding Russian investigator of the Circassian accident. His extremely important intellectual heritage was available because of the works of the modern historians – firstly M. B. Smolin.

Memories of L.A. Tihomirov represent a double value. First of all, as evidence of a human who was born in 1852 in Gelendzhik and saw the tragedy with his own eyes. Secondly, as a qualified analysis and unbiased assessment of events that cause heated debate. Using the formula «Exile of Circassians» L. Tihomirov was first in Russian historic science who raised the question of genocide of Circassian people during the war in the Caucasus.

* *Vestnik KBGİ* (Kabardey-Balkar Devlet Enstitüsü Bülteni 2016. 3 (30), s. 83-91.

[Tihomirov L. Vospominaniya / Vstup. st. V.N.Figner; Tsentrarhiv. – M.; L.; Gos. izd-vo, 1927. – 515 s.]

(Received/Gönderim: 25.05.2025; Accepted/Kabul: 30.05.2025)

Çerkeslerin Batı Kafkasya'dan sürgünü biz henüz Temryuk'tayken, Doğu Kafkasya'nın fethini takiben başladı. Şamil, Dağıstan vb. ile ilgili olayları neredeyse sadece edebi kaynaklardan biliyorum. Ancak Batı Kafkasya'ya gelince, dünyanın kavimler göçü zamanında bile benzerini pek bilmediği bu korkunç tarihi trajediyi bizzat yaşadığımı söyleyebilirim. Bu konudaki literatürü de oldukça iyi biliyorum.

Hatta 1887'de memleketimin Rusya tarafından fethinin tarihini yazmaya niyetlendiğim ve bu vesileyle tanınmış Yekaterinodar araştırmacısı Felitsin ile ilişki kurduğum, o zamanki ordu başçavuşu Sokolov'un nezaketi sayesinde Novorossiysk bölgesinin arşiv belgelerine sahip olduğum için, onunla ilgili arşiv verilerini bile biraz biliyorum.

Topladığım materyaller, istatistiki tablolar, alıntılar, çizdiğim planlar ve haritalar, tüm bunlar devrimimiz sırasında diğer birçok kağıdımla birlikte yok oldu. Ancak bu literatür ve arşiv verilerinin yanı sıra, Batı Kafkasya Dağlılarının sürgün tarihini bu işe katılanların anlatımlarından da biliyorum ve nihayet sürgün gözlerimin önünde yaşandı.

O zamanlar on ila on iki yaşlarındaydım, ancak erken gelişmiş bir çocuktum ve olayların katılımcılarının hikayelerini 1887'ye kadar farklı zamanlarda duydum. Bu nedenle, tüm bu hikaye hakkında çok emin bir şekilde konuşabilirim ve bir şeyi unutsam veya karıştırsam bile, genel olarak tanıklığımın belirli bir belgesel değeri vardır.

Bu önsözü yazıyorum, çünkü hikayem konuyla ilgili literatürde sahip olduklarımızla tam olarak aynı değil ve bu farkı bilerek, sözlerimden vazgeçmiyorum ve hatta uzman araştırmacılar önünde bile onları savunmaya hazırım.

Daha önce de belirtildiği gibi, Prens Baryatinski Doğu Kafkasya'yı fethettikten sonra, Batı Kafkasya'nın fethi için bir plan oluşturmak üzere 1860 yılında Vladikavkaz'da bir toplantı yaptı.

Toplantıda iki plan sunuldu. General Filipson, Çerkeslere askeri önlemlerle Rus gücünü göstererek, insani önlemlerle kalplerini Rusya'ya çekmeyi ve onları kültürel olarak fethedebileceğimize olan inancını ifade ettiğini düşünüyordu. Bu, elbette, tam bir fantezi.

Bir yandan, Rusya'nın yönetimi altında Çerkesler, kendi güçleriyle ulaştıkları refah düzeyini koruyamazlardı. Öte yandan, onlardaki komşu halklara yönelik yırtıcılık alışkanlıklarını hiçbir şekilde yok edemedik.

Lev A. Tihomirov (1852–1923)

Üçüncüsü, Çerkesler Rusya'nın kendisinden daha uzun yüzyıllar boyunca bağımsız bir yaşam sürdürdüler. Eski Yunanlılar bile "Kerkezleri", yani Çerkes-Adıgeleri biliyorlardı ve o zamandan beri geçen bin yıllar boyunca Çerkesler birkaç fetih yaşamış olsalar da, ki onlar da tamamen yüzeyseldi, fiili bağımsızlıklarını kaybetmediler. Dahası, uzun yüzyıllar boyunca fatihlerinin yakında ortadan kaybolduğunu, kendilerinin eskisi gibi vatanlarının sahibi olarak kaldıklarını ve istedikleri gibi yaşadıklarını, kendileri için en iyi şekilde düzenlendiklerini görmeye alıştılar.

Onlarda da, özellikle de kendi prenslerini deviren ve son sonuçlara kadar demokratik bir sistem geliştiren Şapsıglarda da önemli devrimler oldu. Ancak bunu kendileri yaptılar. Çerkesler, sultanın onlar için dini bir hükümdar olarak kutsal bir öneme sahip olmasına rağmen, yabancı bir yönetimi, hatta Türk yönetimini bile kabul etmek istemezlerdi.

Rusya'ya gelince, onları ancak askeri gücün korkunç baskısı

altında, yani Çerkeslerin ne refah içinde yaşayabildikleri ne de kendilerini mutlu hissedebildikleri bir koşulda kendi yönetimi altında tutabilirdi.

Yevdokimov'un planı tamamen farklıydı. Ona göre Çerkeslerle birlikte yaşamak mümkün değildi, onları kendine bağlamak mümkün değildi, onları rahat bırakmak da mümkün değildi, çünkü bu Rusya'nın güvenliğini tehdit ediyordu; elbette, abreklerin önemsiz yırtıcılığı nedeniyle değil, Batılı güçlerin ve Türkiye'nin bir savaş durumunda Dağlı nüfusta güçlü bir dayanak bulabileceği gerçeği nedeniyle. Buradan şu sonuç çıktı: Çerkesler, Rusya'nın iyiliği için tamamen yok edilmelidir. Bu imha nasıl gerçekleştirilir? En pratik olanı, onları Türkiye'ye sürgün etmek ve topraklarını Rus nüfusuyla işgal etmektir.

Bir halkın diğerini öldürmesi demek olan bu plan, acımasızlığı ve insan hakkına duyduğu saygısızlık bakımından görkemliydi.

O sadece Yevdokimov gibi bir insanın ruhunda doğabilirdi. Halktan toplanan bir asker olarak orduya alınan ve kesinlikle iyilikseverliğiyle değil, irade gücüyle, enerjisiyle ve sertliğiyle bir şekilde küçük bir subay rütbesine yükselen bir köylünün oğluydu. Nikolay İvanoviç Yevdokimov'un damarlarında enerjik bir köylünün kanı akıyordu. Çıkarlarını ilgilendiren konularda enerjik ve merhametten yoksundu. Muazzam bir pratik zekâya, tükenmez bir enerjiye sahip, her türlü duygudan uzak, tamamen eğitimsiz, sadece okuryazar olan biri olarak, Ruslar ve Çerkesler arasındaki ilişkileri sakince değerlendirdi ve "yok ederek bastırma" planında kararını verdi.

Bu plan, Rusya'nın kurucularının soyundan gelen, davası uğruna her şeyi yıkmaya ve parçalamaya hazır olan ve yüzyıllar önce şu aforizmayı geliştirmiş olan Prens Baryatinski'nin ruhunda tam bir yankı buldu: "Odun kesilen yerde kıymıklar uçar."

Uzun zamandır, 1835'ten beri Kafkas Dağlılarını tanıyan, onlarla girdiği çarpışmalarda birkaç yara alan, onurlu ve cesur bir savaşçı namını hakkıyla kazanan Prens Baryatinski'nin, Yermolov ve Vorontsov'un halefi olma ve her ikisini de işlerinin büyüklüğüyle aşma şöhretini hayal eden bir hırsı vardı şüphesiz. Dağlıları fethetme yeteneğine sahip bir adam henüz çıkmamıştı, ancak Prens Baryatinski böyle bir adam olacaktı. Ve gerçekten de Doğu

Dağlılarını fethetti. Batılılar kalmıştı, onlarla baş etmek daha da zordu.

Dağıstan'da düşmanı yok etmeden fetih yapmak mümkündü ve Prens Baryatinski Lezgilerin varlığına dokunmadı. Bir imhacı olarak değil, bir fatih olarak ortaya çıktı.

Çerkeslerle ilgili olarak, Yevdokimov'un doğruyu söylediğini açıkça anladı: Ya biz ya onlar, ama birlikte yaşayamayız - ve tereddüt etmeden kararını verdi: Öyleyse, onlar yok olsunlar ve biz onların yerinde yaşamaya devam edelim.

Prens Baryatinski'nin tüm bir halk için bu ölüm fermanını Yevdokimov kadar hafif bir vicdanla imzaladığını hiç sanmıyorum. Hayır, elbette, bu onun için zordu. O bir aristokrat, eğitilmiş, kültürlü, hatta incelikli bir şekilde medeni, lüksü ve dünyevi zevklerin tüm inceliklerini anlayan, bir kadın hayranı ve şövalyeydi. Savaşmak, fethetmek, hükmetmek onun alanıydı.

Ancak bütün bir halkı yok etmek, "üstün insanın" bir eylemi, Cromwell ve Napolyon'un bile önünde titreyebileceği bir eylemdir. Ancak işini tamamlamak ve Kuzey Kafkasya fatihi şöhret çelengini sonuna kadar örmek için başka türlü hareket etmek mümkün olmadığından, Baryatinski böyle olmasına karar verdi. Yevdokimov'un elbette herhangi bir acı verici duygu yaşamasına gerek yoktu. Ondan üstün bir insanın çabalarını göstermesi beklenmiyordu, daha ziyade onda, insaniyet ve hukuk bilinci az gelişmiş bir insanın sakin kararlılığı görünüyordu. Ancak doğalarının tüm karışıklığına rağmen, aristokrat prens ve halktan bir adamın oğlu, olayların soğukkanlı bir şekilde anlaşılmasında ve her şeyi Rusya'nın büyüklüğüne feda etme konusunda aynı kararlılıkta bir araya geldi.

Ancak, Prens Baryatinski'nin yetkilerinin genişliğine rağmen, İmparator'dan izin almak gerekiyordu. Jukovski'nin öğrencisi olan II. Aleksandr çok hassastı. Sert önlemler her zaman ona göre değildi ve burada tüm Avrupa'nın insanlık dışılık ve barbarlık hakkında haykırabileceği bir şey vardı. İçinde General Filipson'daki aynı "Petersburg" ruhu yaşıyordu. Bunların üstüne, Prens Baryatinski 1861'de hastalanmaya başladı, gücü kırıldı, öyle ki 1862'de resmi olarak valiliği bıraktı ve Kafkasya'dan tamamen ayrıldı. Hayatının geri kalanını yurt dışında geçirdi ve orada öldü. Batı Kafkasya'nın

fatihi olma şerefi ona nasip olmadı. Bu işte onun liyakati sadece Yevdokimov'u öne çıkarması ve planlarını kendi adıyla onaylamasıdır. Ancak İmparator üzerindeki kişisel etkisiyle onları destekleyemedi. Ve planlar prensipte II. Aleksandr tarafından kabul edilmiş olsa da, pratikte her zaman tanınmayacak şekilde değiştirilebilirdi. Ve böylece Yevdokimov, çok büyük olduğu ortaya çıkan diplomatik yeteneklerini kullanmak zorunda kaldı.

Onun planına göre, Dağlıların sürülmesi, Kazakların onların yerine yerleştirilmesiyle eş zamanlı olmalıydı. Peki, Kazaklar nasıl yerleştirilecekti? Dağlılara karşı çok nazik davranan General Filipson, Ruslara karşı sıkılmaya gerek görmedi ve onun projesine göre, Kazakların bir kısmı Hat Ordusu'ndan, bir kısmı da Karadeniz birliklerinden olmak üzere tüm alaylar halinde yerleştirilmesine karar verildi.

Ancak her iki orduda da açık bir isyan patlak verdi. İsyan eden yerleşimcileri teşvik etmek için Hoper Alayı'na bir askeri birlik gönderildiğinde, Kazaklar gönderilen birliğe karşı düzenli askeri birlikler halinde dizildiler ve her iki düşman taraf arasında her an kanlı bir çatışma çıkmaya hazırdı. Karadeniz'de de aynı kararlı protestoyla karşılaşıldı. Kazaklar, yeniden yerleştirmeye zorla direneceklerini yüksek sesle haykırdılar.

O zamanlar Yekaterinodar'da askeri atamanlık görevini sanırım General Kusakov yürütüyordu. İsyan eden şehirden kaçmak istedi, fakat Kazaklar onun ayrıldığını öğrenince peşine düştüler ve zorla geri getirdiler. "Sen bizim atamanımızsın ve bizimle birlikte olmalı, Kazak çıkarlarını birlikte savunmalısın" diye bağıldılar.

Karadeniz'in sözde soyluları, yani basitçe Kazak subayları, "panlar", göç emrinin Kazaklara verilen II. Katerina'nın fermanlarını ihlal ettiğini belirten bir protesto hazırladılar ve Yevdokimov'a iletmek üzere Kusakov'a verdiler. Kazaklar, kendileriyle aynı fikirde olmayan herkese zor kullanarak baskı yapıyorlardı. Kanından, hak edilmiş bir Kazak olan General Yakov Kuharenko, o zamana kadar oldukça popülerdi, Petersburg'da Filipson'un projesi lehine oy verdi ve ordu bu yüzden ondan nefret etti.

Kısa süre sonra ondan acı bir şekilde intikam aldılar. Kuharenko Stavropol'e giderken, Çerkeslere, topraklarını yakıp yıktığı için nefret ettikleri General Babiç'in geçeceğini haber verdiler.

Çerkesler pusu kurdular ve Babiç olduğunu sanarak Kuharenko'nun arabasına saldırdılar. Kazak konvoyu ise anında dağıldı.

Bu şekilde düşmanlarının eline teslim edilen Kuharenko, önce kılıcıyla cesurca karşı koydu, ancak kısa süre sonra yaralı halde yere düştü ve Çerkesler onu kementle kendi köylerine sürüklediler. Tutsaklarının Babiç olmadığını öğrendiklerinde, onu fidye karşılığında vermeye hazırdılar, ancak o yaralardan ve kementten kurtulamadı ve birkaç gün sonra esaret altında öldü. Kazaklar ise bunun üzerine onun çiftliğine saldırdılar ve ellerine geçen aile üyelerine ağır hakaretlerde bulundular.

Kazakların toplu direnişi, Yevdokimov'un tüm planlarını altüst etme tehdidi yaratıyordu. Artık sadece Çerkeslerle değil, kendi Kazaklarıyla da savaşmak gerekiyordu. Dahası, işlerin bu şekilde gelişmesi, elbette İmparator'un gözünde tüm planları tehlikeye atacaktı. Bunun üzerine Yevdokimov, her türlü savaştan daha fazla özveri ve beceriklilik gerektiren tavizler vermeye başladı.

Kazakların göç planını derhal iptal etti, birlikleri geri çekti ve yaptığı açıklamalarda durumu öyle bir şekilde sundu ki, bu sadece basit bir yanlış anlaşılımdı. Kazaklar uzun zamandır yozlaşmış üyelerini köylerinden çıkarma hakkı verilmesini istiyorlardı. Yevdokimov da güya onların bu arzusunu yerine getirerek Kuban ötesini bu tür insanlarla doldurmak istiyordu...

Hızlı bir şekilde, tüm alayları ve köyleri içine almayan, sadece birkaç ailenin hazineden büyük yardımlarla köyden çıkarılmasını öngören, sadece Kuban bölgesindekileri değil, Don ve Terek Kazaklarını da kapsayan yeni göç kuralları oluşturdu. Kazaklar sakinleştiler ve Yevdokimov için toplumun kararıyla köyden sınır dışı edilen veya gönüllü olarak Kuban ötesinde şansını denemeye karar veren yeterince insan bulundu.

İmparator'un genel yerleşim planının uygunluğuna dair en ufak bir şüphesi olmaması için Yevdokimov, II. Aleksandr ile yaptığı özel bir görüşmede Kazakları haklı gösterdi ve başarısızlıkla sonuçlanan ilk önlemden dolayı kendisini suçladı, ancak gerçekte suçlu olan kendisi değil Filipson'du.

Genel olarak, Yevdokimov, Batı Kafkasya'nın fethedilmesi için kendisini veya başkalarını kurban edecek her şeyi yapmaya hazırdı. Yerleşimcilere gelince, onlar için her türlü kolaylığı sağlıyordu.

Onlar için, askerler tarafından önceden kulübeler ve barakalar hazırlanıyordu, yeni kurulan Kuban Ordusu onlara büyük yardımlar sağladı, hatta kilise inşaatı için bile hazineden üç veya beş yıl boyunca (tam olarak hatırlamıyorum) yiyecek verildi. Bütün bunlar sayesinde işler yolunda gitti.

Geriye sadece başka bir tehlike kalmıştı: İmparator'un Çerkeslerin durumuna acıyıp onların toptan sürgününü iptal etmesi. Bu amaçla, sürgün projesi Çerkeslerin önüne Rusya'dan ayrılma şartı koymak yerine, herkese bir seçim sunuyordu: ya "düzlüğe", yani Maykop yakınlarındaki alçak Kuban topraklarına yerleşmek ya da Türkiye'ye gitmek.

Peki, bu düzlük, eğer kalmak isteselerdi tüm Çerkesleri barındırabilir miydi? Bu topraklar, oldukça yetersiz paylarla ancak yüz bin kişiyi barındırabilirdi. Ve böylece, tüm kabilelerdeki Çerkeslerin sayısını utanmazca azaltan resmi istatistikler yazmaya başladılar.

Maalesef, şimdi rakamları hafızamdan söyleyemiyorum, ancak dağlardaki nüfusu beş veya on kat azaltarak yalan söylüyorlardı. Bu rakamlar, iki veya üç yıl sonra sürgün edilenlerin resmi sayımıyla çürütüldü, ancak onlar sadece Petersburg'daki yüksek çevreleri ve İmparator'un kendisini aldatmak için bir anlığına gerekiydi.

Ancak, bu istatistiğin zayıf bir yönü vardı, çünkü Dağlıların azlığı, yerlerinde kalsalar bile büyük bir tehlike oluşturmadıkları düşüncesini doğurabilirdi. Bu nedenle, İmparator'u onların Rusya'ya karşı uzlaşmaz olduklarına ikna etmek gerekiyordu. Yevdokimov, 1861 yılında, tedavi için yurt dışına giden Prens Baryatinski'nin katılımı olmadan bunu şahsen başardı.

1861 yılında İmparator II. Aleksandr, kısmen bu bölgeyi genel olarak görmek, daha çok da Yevdokimov'un nihai emirleri beklemeden ateşli bir şekilde fiilen çözmeye çalıştığı Çerkes sorununa nihai bir çözüm bulmak için Kuzey Kafkasya'ya geldi. İmparator'un beklenen ziyareti nedeniyle şöyle bir hile düşündü.

Çerkesler arasında birçok *kunak*, yani arkadaşı vardı ve onları toplamaya başladı. Onlara şöyle konuşmalar yapıyordu: Kendisinin Çerkesleri sevdiğini ve onların sürgün edilmesini hiç istemediğini, onlara karşı hareket ediyorsa bunun sadece Prens Baryatinski'nin emirleri üzerine olduğunu söylüyordu. Ama şimdi İmparator'un

kendisi geliyor ve Çerkes temsilcileriyle şahsen konuşmak istiyordu. O, tüm halkları mutlu etmek isteyen, nadir görülen iyiliksever bir insan; Dağlılar tüm dileklerini ona tam bir güvenle söyleyebilirler, çünkü o onları tatmin edecektir. Yevdokimov, onlara bu nadir ve uygun fırsatı kaçırmamalarını içtenlikle tavsiye etti.

Yevdokimov'un bu tür parlak hayallere kapılan arkadaşları dağlara dağıldılar ve onlara aşılana fikri her yere yaydılar. Politikadan pek anlamayan Çerkesler kolayca aldatıldılar. 1861 Eylül ayında, İmparator Aşağı Fars nehri üzerinde bulunan birliğimize geldi ve Şapsığlar, Natuhaylar, Ubıhlar ve diğer kabilelerden temsilciler toplandı. Görüşmede, temiz kalple taleplerini dile getirdiler.

Topraklarındaki Rus istihkamlarının kaldırılmasını ve askerlerin geri çekilmesini istediklerini belirttiler. Topraklarında Rus yerleşimleri de olmamalıydı. Aynı şekilde, hiçbir Rus yönetimi de olmamalıydı. Bu koşullara uyulması halinde, Rus Çarı'nın hakimiyetini tanımaya ve barış içinde yaşamaya hazırıldılar...

Rusya'ya karşı en muzaffer düşmanın bile bulunamayacağı türden taleplerin etkisini hayal edebilirsiniz. İmparator, Çerkeslerle herhangi bir anlaşmanın mümkün olmadığına ikna oldu ve hemen, Eylül 1864'te, Yevdokimov'un tüm planını onayladı.

Ve böylece plan, iki kat enerjiyle daha ileri aşamada uygulanmaya başlandı. Belirtmeliyim ki, Dağlılar başlangıçta Avrupa ve Türkiye'nin himayesini umuyorlardı. Oraya kendi temsilcilerini gönderdiler. İngiltere'ye gittiği sanılan Natuhay prensi Kostanuk'un dönüşünü hatırlıyorum. Yanında büyük bir maiyet vardı.

Tüm karargahı Tseme nehrî kıyısında kurulmuştu, bu nedenle Novorossiysk'ten çok iyi görülebiliyordu. Tanıdıklarımızdan Doktor Doroşeviç, prensin yakınlarından birinin hastalığı nedeniyle çağrıldığı için Kostanuk'u ziyaret ediyordu.

Ancak temsilcilerinin getirdiği haberler iç açıcı değildi. Hiçbir yardım bulamadılar. Sadece Türkiye göçmenleri kabul etmeyi kabul etti ki, zaten hükümetimizin kendisi de bunu şiddetle destekliyordu. Çerkesleri sıkıştırıp onları kıyıya doğru iterek, bizimkiler doğal olarak kıyıda yüklenmeleri için mümkün olduğunca

çok gemi olmasını ve Türkiye'nin onlar için kapılarını mümkün olduğunca geniş açmasını istiyordu. Dağlılar her şekilde bir an önce gitmeye teşvik ediliyor, onlarda bağımsız bir göç hareketi uyandırmaya çalışılıyordu. Bu amaçla Yevdokimov, gönüllü olarak göç eden ailelere yardım için yüz bin ruble tahsisat bile istedi. Elbette, bu kadar önemsiz bir miktar sadece çok az sayıda insana yetebilirdi, ancak Yevdokimov'un tek yapması gereken, diğerlerini devlet parasını alma umuduyla bir an önce yerlerinden ayrılmaya teşvik etmek için yardımlar hakkında bir söylenti çıkarmaktı.

Ancak temel etki aracı, saf şiddet olmaya devam etti. Bahsettiğim gibi, Çerkesler önce kendilerini savundular, ittifaklar kurdular, ölümüne savaştılar. Ancak elbette her yerde yenildiler ve yavaş yavaş moralleri bozuldu, kendilerini savunmayı bile bıraktılar.

Rus müfrezeleri, onları sürekli bir zincir halinde geriye itti ve temizlenen şeritte kulübeler ve barakalarla köyler inşa ettiler. Onları takip eden Kazak yerleşimciler ortaya çıktı ve hazırlanan köylere yerleşerek inşaatı tamamladılar.

Çerkesler, tamamen kafaları karıştığından ve moralleri bozulduğundan, çoğunlukla pasif bir şekilde olup biteni izlediler, ne direndiler ne de gittiler. Hemen ayağa kalkmak mümkün değildi, ne yapacağını, nereye gideceğini düşünmek bile mümkün değildi. Ancak uzun süre düşünmelerine izin verilmedi. Tüm bölgelere küçük ekipler gönderildi ve bunlar da birkaç kişilik gruplara ayrıldı. Bu gruplar, etrafta dağılarak, dağıtılmış Çerkeslerin saklandığı köyler, ayrı evler veya basit barakalar olup olmadığını arıyorlardı. Tüm bu köyler, evler, barakalar tamamen yakıldı, mallar imha edildi veya yağmalandı, hayvanlara el konuldu. Sakinler - erkekler, kadınlar, çocuklar - gözlerinin gördüğü her yere dağıtıldı. Dehşet içinde kaçıştılar, ormanlarda saklandılar, henüz yağmalanmamış köylerde saklandılar. Ancak yok edici fırtına sürekli yaklaşıyordu ve onları yeni sığınaklarda da yakalıyordu.

Sefil kalabalıklar, sayıları giderek artarak, daha batıya doğru kaçtılar ve amansız süpürge onları daha da ileriye süpürdü, sonunda Kafkas sıradağları üzerinden attı ve Karadeniz kıyılarında büyük yığınlar halinde topladı. Buradan, hala hayatta kalanlar vapurlara ve basit teknelere yüklendi ve Türkiye'ye atıldı. Kıyıda kalmak daha korkunçtu, çünkü buharlı ve koçerma sayısı azdı.

Denizin ötesine göç edenlerin sayısı yarım milyonu aştı. Bu kadar insan için taşıma aracı bulmak kolay değildi ve talihsiz sürgünler kıyıda aylarca sıralarını beklediler. Ne de olsa, taşıma araçlarının hazırlanması zamanında kimsenin aklına gelmedi.

Türk hükümeti bu kadar çok göçmene hazırlıksız yakalandı. Bizim hükümetimiz neden Rus şirketine ait üç vapur kiralamak gibi önemsiz önlemlerle yetindi, hatta en kötü ihtimalle bir savaş gemisiyle taşıma yaptı, bilmiyorum. Muhtemelen sahte istatistiklerle yanıltıldı, yüz binlerce göçmen beklemiyordu. Göçmenlerin hizmetine, onlardan büyük paralar alan ve onları kömür gemilerine ve mavnalarına ringa balığı gibi yükleyen özel girişimciler geldi. Orada tifüsten ve diğer hastalıklardan sinekler gibi öldüler.

Bütün bu vahşi kovalamaca -başka bir kelime bulamıyorum- yaklaşık dört yıl sürdü ve 1863'te zirveye ulaştı. Çerkeslerin yaşadığı felaketler tarif edilemez.

Zulümden kaçarken, yirmi derece soğukta kışın evsiz ve yiyeceksiz dolaşılar. Kışlar, sanki özellikle, olağanüstü soğuk geçti.

Çerkesler arasında yıkıcı hastalıklar, özellikle tifüs yayılmaya başladı. Aileler dağıldı, babalar ve anneler çocuklarını kaybetti. Açık havada ve oyuklarda öldüler.

Anlatılanlara göre, bizimkiler talihsiz insanların insan eti yediği vakalarla karşılaştılar.

Bir görgü tanığı olarak Çerkeslerin sürgün edilmesinin dehşetinden bahsediyorum. Onların sürgün edilmesine yönelik zorlamalar Novorossiysk'e kadar ulaştığında, Tsemes vadisi ve koyunu çevreleyen tüm dağlar yakılan köylerden yükselen duman sütunlarıyla kaplandı ve gece her yer yangınların ışıklarıyla aydınlandı. Dağlarımızın bu kadar yoğun nüfuslu olduğu aklımıza bile gelmemişti. Duman yükseliyor ve ateş neredeyse her vadiye parlıyordu. Bu uğursuz tablo yaklaşık bir ay boyunca gözlerimizin önünde durdu. Sonra ateş köylerden ormanlara sıçradı ve uzun yıllar boyunca muhteşem Tsemes ormanında orada burada devasa kara gövdeler görüldü.

Tsemes'teki orman yangınında ben de şahsen bulundum.

O zamanlar köşeye sıkışmış, kafası karışmış, tam bir apatiye düşmüş Çerkeslerden artık korkulmuyordu ve beni bir şekilde

Novorossiysk'e çok yakın yanan bir ormana götürdüler. Ateş bir tehlike yaratmıyordu, çünkü her an vadiye çıkılabilirdi ve yangın daha çok aşağıda, yerde yatan odunlarda ilerliyordu.

Bir iki yıl sonra yakılmış köylerin kalıntılarını da görmek zorunda kaldım. Bunlardan biri, çiftliğimizi kurduğumuz yerde bulunuyordu.

Bu süre zarfında her türlü yokluktan, açlıktan, soğuktan ve hastalıktan kaç Dağlı öldü, bunu sadece Tanrı bilir. Ormanlarda ve her türlü ücra yerde cesetleri sayacak kimse yoktu ve bu imkansızdı. Dağlıların zaten gözetimimiz altında olduğu kıyıda bile ölü yığınları aceleyle ve dikkatli bir sayım yapılmadan gömüldü. Tek düşündükleri, tifüslü cesetlerin enfeksiyon yaymamasıydı.

Babam daha sonra bana onların gömüldüğü yerleri (koyun diğer tarafında) gösterdi, sönmemiş kireçle örtüldüğünü, çok sayıda olduklarını, ancak kimsenin kesin bir sayı söylemediğini anlattı. Bu konuda literatürde de bir bilgiye rastlamadım.

Ayrı ayrı ve parçalı haberler, Türkiye'de göçmenlerin toplandığı çeşitli yerlerde, örneğin elli bin kişinin olduğu yerde, günde iki yüz kişinin öldüğünü söylüyor. Bizde durum daha mı iyiydi, bilmiyorum. Türkiye'ye göç edenler bütün Karadeniz kıyılarına yığılmıştı, ama ana tahliye noktası Novorossiysk'ti. Resmi istatistiklere göre beş yüz bin göçmenden yüz bini Novorossiysk üzerinden geçti.

Belirtmek gerekir ki, bazı Dağlılar hiç erişilemeyen dağlık bölgelerde saklanmayı başarmıştı. Elbette sayıları azdı, ancak zaman zaman bizim buralarda bir yerlerde vahşi bir hayvan gibi etrafına bakınan ve orman açıklığından çalılıklara doğru süzülen bir Çerkes'e rastlanırdı. Kazakların yıllar sonra bir Çerkes kampına rastlayıp saldırdığı, bir Kazağın öldürüldüğü (ya da yaralandığı, hatırlamıyorum) ve Çerkeslerin dağıldığı bir olay biliyorum.

Yirmi yıl boyunca ormanda saklanan birkaç yüz Çerkes 1880'lerde deniz kıyısına indi ve biri Pesuşko, diğeri adını hatırlamadığım iki köy kurdu. Onlara dokunulmadı ve huzur içinde yaşamalarına izin verildi.

Novorossiysk'te Çerkesler sürekli olarak on ila yirmi bin kişi halinde toplanıyordu: bazıları geliyordu, bazıları gidiyordu, ancak büyük kamplar sürekli olarak orada duruyordu.

Bunlar neredeyse tamamen kirli, paçavralar içindeki, zayıflamış görünümleriyle Çingeneleri andıran insanlardı. Aralarında çok sayıda

hasta vardı. Çok sayıda yetim göze çarpıyordu. Çerkesler kısmen kalenin yakınında, eski Novorossiysk'in harabelerinde, kısmen Tsesmes'in bataklık kıyısında yaşıyorlardı, kısmen de koyun diğer tarafında. Onlar için en uygun yer, duvarlarının yarısı hala sağlam duran Serebryakov'un evinin harabeleri idi.

Burada sürekli olarak birçok Çerkes neredeyse açık havada, ancak rüzgardan korunarak yaşıyordu. Diğer yerlerde durum daha kötüydü. Orada direklerden derme çatma barakalar yapıyorlar ve üzerini ne bulurlarsa onunla örtüyorlardı. Birçoğu geldikleri arabalarda yaşıyordu. Kimse uzun süre kalmayı planlamıyordu, herkes yarın öbür gün bir vapura veya koçermaya binmeyi hayal ediyordu.

Beklerken asıl uğraşları hayvanlarını ve ev eşyalarını -halıları, tabakları, sandıkları, giysileri vb.- satmaktı. Bütün bunları getirip sürekli çok canlı olan takas pazarına sürüyorlardı. Novorossiysk sakinleri de kamplara gidip beğendiklerini arayıp satın alıyorlardı. Satış son derece ucuzdu ve doğrusunu söylemek gerekirse, mal o kadar kötüydü ki pahalıya almaya değmezdi.

Çok iyi atlar vardı, ancak çoğunlukla binicilik için uygundu. İyi eşyalar ise neredeyse hiç yoktu, daha çok Çerkeslerin yufka ekmekleri için hamur yoğurdukları, alçak, oyuk tabak şeklindeki tahtalar gibi şeylerdi. Doğu'ya ait fayans tabaklardan az vardı. Daha çok bakır testiler, demir kazanlar vb. bulunuyordu.

Nadiren iyi kamalar bulunuyordu. Çerkes tabureleri çok alçaktı, sandıklar kötü işçilikliydi, halılar da kötüydü. Genel olarak, mallar oldukça ikinci ve üçüncü kaliteydi ve üstüne üstlük Çerkesler, Türkiye için para biriktirirken kağıt para kabul etmiyorlardı, sadece gümüş alıyorlardı. O zamanlar Novorossiysk sakinlerinin kendilerinde de altın yoktu.

Çerkeslerdeki hastalık ve açlık şehir sakinlerinin gözüne o kadar çarpıyordu ki, birçoğu kadınları ve çocukları soğuktan bir nebze olsun korumak için onlara yiyecek ve çeşitli giysiler getirmeye başladı. Annem, genel olarak çok merhametliydi, paçavralar içindeki yarı aç Çerkes kadınlarına ve çocuklarına yardım eli uzatan ilk kişilerden biriydi.

Birçok Novorossiyskli hanımefendi de aynısını yaptı ve sonunda bu amaçla, herhangi bir formalite veya tüzük olmaksızın bir hayır

kurumunda bir araya geldi. Kampları ziyaret ederken, ebeveynleri ölmüş veya nerede kaybolduğu bilinmeyen çok sayıda yetim çocuk fark ettiler. Bu yetimleri birçok kişi yanına almaya başladı.

Söylendiğine göre, Kazaklar bile, tüm sertliklerine rağmen, terk edilmiş çocukların acıklı durumundan etkilenip onları ailelerine alıyorlardı.

Kazak evlatlıkları hakkında şahsen hiçbir şey gözlemleme fırsatım olmadı. Ancak Novorossiysk toplumunda onlardan birkaçını gördüm. Onlardan birinin hayatı, dağlarında hayal bile edemeyeceği şekilde gelişti. Onu doktor ve şarap üreticisi Mihail Fedotoviç Pençul yanına aldı. Evlatlığını vaftiz etti, ona kendi soyadını verdi, çiftliğine gönderdi ve çiftlik işlerine alıstırdı.

Bu çocuk, Sergey, zeki ve çok iyi huylu çıktı. Büyüdüğünde, Mihail Fedotoviç onu Magaraç Şarapçılık Okulu'na (Kırım'da) gönderdi ve Sergey, kursu bitirdikten sonra üzüm bağında vaftiz babasının yardımcısı oldu ve bir süre sonra yaşlı Pençul, aynı Sus-Hable vadisinde, hemen yanında kendi üzüm bağını kurma fırsatı verdi.

Daha sonra Sergey Mihayloviç Pençul evlendi, Novorossiysk şehrinde ticarete başladı, kamu görevlerine seçildi ve sonunda Novorossiysk şehir başkanı oldu. Oldukça zengindi ve genel saygı görüyordu. Bu arada, Sergey Pençul, evet, elbette, şimdi de içten ve derin bir şekilde dindar bir Hristiyan olarak kaldı.

Rudkovskiler de bir Çerkes çocuğu yanlarına aldılar. Çocuk öyle böyleydi, ne özellikle iyi ne de özellikle kötü ve büyük olasılıkla sıradan bir Novorossiysk vatandaşı oldu.

Annem iki Çerkes yetimi yanına aldı. Kızın adı Kafeza, erkeğin Bjiz idi. Elbette ikisini de vaftiz etti. Kafeza, büyüdüğünde son derece güzel bir genç kız oldu. Uysal, mütevazı, itaatkar, daha sonra Novorossiysk'e yerleşen bir askerle evlendi ve hatırladığım kadarıyla, mütevazı kaderi mutlu bir şekilde gelişti.

Ancak Bjiz, yani vaftizde verilen adıyla Aleksey, tamamen sorunlu bir kişilik çıktı. Bize geldiğinde zaten küçük değildi, on dört yaşlarındaydı. Kötü, inatçı, çalışmayı küçümsüyordu, onu açlıktan kurtaran insanlara karşı hiçbir şükran duymuyordu, aksine, çalıştırılmaktan utanıyordu ve babama ve anneme karşı bir tür düşmanlık besliyordu.

İdeali subay olmaktı ve gelişmemişliği nedeniyle, bunun için ne

kadar zorlu bir bilim ve disiplin okulundan geçmesi gerektiğini anlayamıyordu. Rusçayı iyi konuşmayı öğrenmesine rağmen, aynı zamanda çok aptaldı. Sürekli somurtkan ve öfkeliydi, istemeden korku uyandırıyor ve onu ailede tutmak çok zordu. Sonunda bizi soydu, hapse girdi ve sonra ufkumuzdan kayboldu. Kimse ona ne olduğunu bilmiyordu.

İtiraf etmeliyim ki, Aleksey hakkında da yargıda bulunmak benim için zor. O kimseye içini açmadı. Belki de genel olarak Ruslardan, vatanının yok edicilerinden nefret ediyordu ve kendi çevresinde Ruslar arasında olduğundan çok daha iyi olurdu. Her durumda, bu vahşi bir doğaydı. Dış görünüşü bile bunu ifade ediyordu: kartalımsı, eğri bir burun, delici gözler, yırtıcı bir kuş ifadesi olan bir yüz. Eğer dağlarda kalsaydı, muhtemelen bir haydut olurdu ve bununla kendi halkı arasında ün kazanabilirdi.

Çerkeslerin Ruslardan nefret etmeye kesinlikle hakları var. Batı Kafkasya'da olduğu gibi, bütün bir halkın yok edilmesinin benzeri tarihte az bulunur.

Karadeniz'den Laba'ya kadar tüm Dağlıların sayısının ne kadar olduğunu söylemek zor, ancak bence bir milyona kadar saymak gerekir. Bunlardan sadece yüz bini düzlüğe göç ederek bizden kurtuldu.

Beş yüz binden fazla kişi Türkiye'ye gitti ve bunların çok büyük bir kısmı gemilerde ve Türkiye'de öldü.

Bizimle olan savaşlarda, sürgün sırasında, açlıktan, hastalıklardan ve yokluklardan, henüz kıyıya ulaşmadan ve kıyıda, gitmeyi beklerken ölenlerin sayısı bence her halükarda birkaç yüz bin kişiydi...

Böylece, muazzam, zengin, güzelliğiyle büyüleyen bir diyar, kökten bir şekilde binlerce yıldır orada yaşayan nüfustan "temizlendi"...

Çerkesler bize karşı yakıcı bir nefret duymadan edemezlerdi ve gemilere binerken, büyük kalabalıklar, Rusları lanetleyen ve terk ettikleri anavatan topraklarına ürün ve meyve vermemesi için yeminler ettikleri bazı ilahiler söylüyorlardı.

Ama büyük bir insanlık trajedisi yaşandı ve kayıtsız doğa, Çerkesler için daha önce parladığı gibi, Ruslar için de ebedi güzelliğiyle parlamaya devam etti, ne acıma ne de öfke duymadan.

